

Teadus, usk ja eesti usundid

Madis Arukask

Kunagi juba ammu, kui kaugel maal sõjaväes aega teenisin, saatis mu isa mulle lugemiseks muude seas Anto Raukase raamatu „Eestimaa viimastel aastamiljonitel“. Pakkusin seda kultuurseks ajaviiteks ka ühele eestlasest sõjaväekaaslastele. Pealkirja kuuldes küsis too tõsiselt: kas siin muistsest vabadusvõitlusest ka juttu on? See seik meenus mulle Tõnno Jonuksi „Eesti usunditega“ tutvust tegema hakates. Kusmaal asub meie ajalootaju – just kõnetavuse piire silmas pidades? Kas ja mis on selles kontekstis usund ning uurija usk selle määratlemisse?

Lugejal, kes pole vahetumalt kursis Tõnno Jonuksi tööpõllu ja -viiside ning ta 2009. aastal kaitstud doktoritööga, millel ka käesolev raamat paljuski põhineb, võivad pealkiri ja/või teema tekitada ülevoolavaid ootusi. Üle aegade on taas ilmunud midagi, mis nii olulise teema üksipulgi läbi võtab! Raamatu maht ja formaat on suured, seega on töö juba väliselt paljulubav. Midagi pole ette heita kujundusele (Piia Stranberg) – fotod, joonised, ennekõike arheoloogiliste esemeleidude hea esitatus illustatsioonides, värviliselt ja hea kvaliteediga peibutavad ka visuaalselt. Sisusse tunginuna võib õhin asenduda teatava nõutusega. Mitteakadeemilisele lugejale – aga kas ainult mitteakadeemilisele? – on ohukohti kaks: süsteemiprobleem ja ideoloogiaprobleem.

Usundi mõiste loob ootuse süsteemile. „Päris“ religioonid on kõik paratamatult mingi ühtlustuse viljad, tegelike uskumiste ja praktikate merest välja kurnatud ja/või ümberkodeeritud saadused, prohvetite,

preestrite, õpetajate, ka manipulaatorite süsteemiloome. Mistahes rahvausundi kirjeldamisel süsteemina on aga oma olemuslikud kitsaskohad. Mõiste „usundisüsteem“ (ingl *belief system*), mida näiteks folkloristlikus usundiuurimises tarvitatakse, tähistab ikkagi pigem mingit *süsteemi tunnustega* fenomeni. Akadeemilises lähenemises peabki selle süsteemi kirjeldatavate nähtuste (siin leidude) põhjal looma uurija, kirjeldaja. Nii ka selles raamatus.

Kõnelda usundist mitmuslikult pole vernakulaarse usundiuurimise puhul midagi ootamatut. Rahvausund folkloristliku nähtusena (mitte valmistootena) ongi mitmehäälne, loomuldasu vastuoksusi sisaldav moodustis. Arheoloogilise (või üldisemalt ajaloolise) lähenemise seisukohast aitab selle raskeltvõetava mitmekesisuse vastu aja kronoloogilise mudeldamise abinõu. Allikate põhjal moodustuvad periodiseeringud pakuvad olulist tuge erinevuste ja muutumiste hoomamisel. Kuigi arheoloogilised perioodid ei vaheta üksteist välja päevapealt, „aitavad“ nad siiski kindistada muljet usundite piiritletavast mitmuslikkusest. Raamatus moodustuvadki nii meie silme ees kütikultuuri usund, pronksiaja religioon jt, siin keskaegse religioonini välja.

Eesti kipub siin enamjaolt jääma territoriaalseks määratluseks – mis teha, kui arheoloogilised kultuurid reeglina ulatuslikumalt kui meie nüüdne etnokultuuriline ruum levinud on. Tõnno Jonuks tahaks nagu viidata mõnikord ka mingile üldisemale järjepidevusele, aga kus selle taotluse mõtteline raskuspunkt asub, pole päris selge. Ajapanood on ulatuslikud, leide ikkagi pigem vähevõitu ning mõttekäikudes domineerib tingiv, oletav, mõnikord ka justkui eemalehoidev kõneviis – ja see ütleb mõndagi. Eriti varasemate arheoloogiliste perioodide peatükke lugedes tekkis natuke tuttavlik tunne. Tundub, et arheoloogilise hajusmaterjali põhjal usundist jutustada on üpris seesama kui mõtiskleda mütoloogiast regilaule lugedes. Hõredus-tihedus on sarnased, seda nii allikmaterjali enda kui konteksti mõttes. Arheoloogia puhul pakub enamat „kindlust“ vaid lähtematerjali füüsilisus ja ajastatavus.

Kaks teoreetilist (Leonard Primiano vernakulaarse religiooni kontseptsioon ja Harvey Whitehouse'i religiooni kahe toime teooria) ning kaks meetodilist (tervikpilt ning juba nimetatud kronoloogilisus, vt lk 78–82) lähtekohta annavad edasilugemiseks orientiire, kuid kui palju neist ainese esitamise ja nende üle mõtisklemise juures tegelikku abi on, olgu igaühe enda ära tunda. Tervikpildi tajumise taotlusega püribki autor religiooni süsteemiprobleemi lahendamise poole, võimaluste piires. Mulle näib, et nimetatud kaks teoreetilist lähtekohta on raamatus mõnikord natuke venivalvalt kohaldatud. Vernakulaarsus märksõnana on küll mõistetav, kuid

vähemalt folkloristikas eeldab selle tegelik uurimine siiski tihedama ainese olemasolu. Primianogi uuris elava uskliku inimese tihket tege-
likkust ja selle vahetult jälgitavat realiseerumist (vt kirjutisi Primiano
2022). Vernakulaarsus ei vastandu mingile kujuteldavale mittevernaku-
laarsusele, ta on lihtsalt uurija vaatenurk. Whitehouse'i „religioossuse
kujundliku ilmnemisviisi“ (ingl *the imagistic mode of religiosity*) mõiste
raskuspunkt pole mitte lihtsalt individuaalsel religioossusel, vaid selle
erilisel kogemuslikkusel – mille kohta me aga arheoloogilise materjali
põhjal häid otsuseid teha ei saa. Kontseptsioon tegeleb mäluprotsessi-
dega, episoodilise mälu aktiveerimine käivitab spontaanse eksegeetilise
refleksiooni (Whitehouse 2002, 305-306). Kuid olgu.

Raamat on tavalugejale vajalikul määral illustreeritud ja ka silmarõõ-
mu pakkuv, ilus. Samas on raske öelda, kas mittearheoloog ikka oskab
joonistel kujutatud esemeid õigesti vaadata, kogu infot kätte saada.
Arheoloogi töö on olemuslikult väga füüsiline, ning tahtmatult tekib
tunne, et uurimuslik „tõde“ asub kui mitte leitud esemetes endis, siis
ikkagi kusagil eseme ja arheoloogi vahel – mis aga lugejale sellisena
raskesti ligipääsetavaks jääb. Ei kujuta minagi ette, et saaksin folkloris-
tina usundit uurida ilma põhjalikke välitöid tegemata, olemata seal, kus
materjal kohtub ja põimub tunnetusega. Ning ma ei saa kindel olla, mida
mõikab publikatsiooniks saanud uurimusest lugeja, kes seda seisundit
ise kuidagi aduda ei või.

Nii on ka „Eesti usundite“ lugemine omamoodi kaasasõitmine autori
valitud tunnetamis-, otsimis- ja leidmisteedel. Raamatu stiil on edasilii-
kuv, justkui „kõvasti mõtle“ ja sellisena sümpaatne. Teadmiseks võtmi-
seks on huvitavad erinevatest kultuuridest ja paikadest saadud detailid,
mida leidude interpreteerimiseks esitatakse, alati küll viiteid andmata
(oletan, et see võis olla ka toimetaja soov raamatut mitte üle koormata).
Need mõtteekskursid on iseenesest huvitavad, kuid lugejale endale ei jää
siin suuremat agentsust – vähemalt mittearheoloogil on vähe võimalusi
millegagi kas otseselt nõus olla või vastu vaielda. Kindlad on leiukohad
ja dateeringud, edasi aga viibime juba jutuvestja toas kamina ees, kus
kõik on paljuski kujuteldav ja juurdemõeldav.

Religiooni(de) kui süsteemi suunas liikumine toimub raamatus niisiis
oletamisi, ettevaatlikult ja vist päriselt siiski kohale jõudmata. Ühtpidi
on see väga mõistetav, kuid põhiline: kas tavaliselt kahe-kolme lau-
sega piirduvad mingi eseme või nähtuse interpreteerimise katsed (ja
lisaks peatükkide lõpus summeeritud „religioonid“) ongi arheoogi-
lise religiooniuurimise mõõt? Arvan, et inimvaimu uurivas teaduses ei
pea kõik põhinema ainult käegakatsutavusel, mõõtmisel, kaalumisel ja

proovivõtmisel. Sageli palju edasiviivam on argumenteeritud modelleerimine olemasolevate muudest kultuuridest ja/või distsipliinidest pärit analoogiate põhjal. Ehk pole ma ainus lugeja, kes oleks oodanud veel pikemaid ja komplekssemaid mõttekäike. Selliseid, mis oma kvaliteedis võinuks olla tavapärasest arvamisest-kahtlemisest edasiviivamad ja huvitavamad – isegi siis, kui hiljem selgub, et nad ei osutu lõpuni õigeteks. Pean siin silmas arendatud, põhjendatud, väljakutset esitavaid konstruksioone, ja loomulikult mitte pudrutavaid fantaasiad, mis meie ajal ka populariseerivasse teadusse sisse tikuvad. See ongi humanitaarteaduse suurim võlu ja võimalus – olla kinni nähtuse iva, mitte mateeria küljes.

Tahtmata olla ülearu dotseeriv, julgen arvata, et arheoloogi hariduse hädavajalik osa on välitööpõhine antropoloogiline kompetents, mis saadud mõne põliskultuuri vahetumal uurimisel: mingi piirkonna ning majandamistüübi etnograafia ja folkloori sügavuti tundmaõppimine, mille käigus materiaalse tegelikkuse ning „religiooni“ vaheline hõredus väheneb ning arusaam inimkultuuride ontoloogilisest mitmekesisusest tegelikkuses käegakatsutavamaks muutub. See kogemus näib olevat ääretult vajalik. See võiks luua kindlustunnet ja tekitada inspiratsiooni enamaks kui vaid kirjanduspõhiste üksikteadete või niisama talupojatar-kuse põhjal oletuste tegemine. Mingi paiga, asurkonna või perioodi (vast lühema kui 700 või 7000 aastat) arheoloogiline uurimus võiks koosneda paarist-kolmest kasvõi vastukäivast, kuid süsteemsest seletuskatsest, mis lähtuvad (kasvõi osaliselt) erinevatest tihedamalt dokumenteeritud ainesega kultuurilistest analoogidest. Täit tõde me nagunii teada ei saa, võimalikku teadmust nii aga kuhjaga. Tõnno Jonuks hoiatab küll antropoloogias üldlevinud kontseptsioonide (šamanism, totemism jm, lk 125-126) ülekasutamise eest, kuid siin ei pea ma silmas seda teed.

Nüüd ka ideoloogiaprobleemist, mis on üldisem kui vaid see raamat. Religioon on alati ideoloogiline nähtus – ning paraku peab sellega arvestama isegi akadeemiline autor, iseäranis kui ta oma töö pealkirjas mõistet „usund“ kasutab. Tõnno Jonuks selles mõttes ideoloogiline olla ei taha, erinevalt mõnestki eesti usundit varem käsitlemast (iseäranis muidugi Oskar Looritsast). Jonuks kasutab raamatus „ideoloogia“ mõistet küll terminoloogilise instrumendina üht või teist perioodi kokku võttes, kuid see ei puutu hetkel asjasse.

Pöörates pilgu eesti usundi või usundite senisele akadeemilisele uurimisele, ei pääse me sellest ideoloogilisusest ning selle kokkupõrkest nn

teadusliku neutraalsuse või objektiivsuse üritustega kuidagi. See konflikt teaduse ja ideoloogia (või teaduse ja usu) vahel on iseäranis rahvusteadustesse vägagi sisse kirjutatud. Moodsas maailmas on ideoloogiatel teaduslikku tõestusmaterjali kangesti vaja. Ning vastupidi, kõige paremad teaduslood on alati ka ideoloogilised narratiivid.

Rahvusteadus tähendab latentselt rahvus(e)usku, ehkki „tehniliselt“ võivad rahvusteadused väga edukalt tegelda kasvõi rahvusliku väljasuuremise vaatlemisega. Sada aastat tagasi olid rahvusteadlased (ja ilmselt mitte ainult nemad) kõik seda usku, see imbus üht või teist moodi välja ka uurimistöödest. Teadus toetas rahvususkku või püüdis vähemalt kaitsata. Tänapäeval on selle usu ja teaduse teed lahku minemas, mida me näeme vist ka kõigis nn rahvusteadustes. Rahvas vajab usku endiselt, teadlased on aga enam motiveeritud oma erialastest rahvusvahelistest klannitrendidest, nendega kaasas käimisest, nende ülevõtmisest, oma trenditeadlikkuse üle tähtis olemisest.

Näiteid pole vaja tikutulega otsida. Kümme aastat tagasi pörkusid rahvususk ja „tegelik teadus“ muistse vabadusvõitluse ajalookirjutusest väljakriipsutamise juures (vt nt Raun ja Kund 2013). Rahvusromantiline palang oli muutunud justkui surnud mütoloogiaks. Veel sel aastal tekitas ühiskonnas tormi noorema põlvkonna keeleoskamatus – kahe sõna tähenduse mittetundmise näitel. On iseloomulik, et progressiivsed keeleteadlased söötsid siin sõtta teaduse poolt („keel muutub, nii ju ongi, noored võivad“) ning rahvusideoloogia vastu (s.o „on mingid nähtused, mille pühadusest me tagasi astuda ei saa, sõnade tähenduspiire ei saa suvaliselt rikkuda“; vt ka Pullerits 2023). Rahvusteadlased tõmbavad niisiis suuremate süümepeinadeta oma taburetti rahvusüliskooli vundamendinurga alt ära. Ka folkloristika ei ole selles mõttes enam mingi rahvuse vaimu väljaselgitaja ja kinnitaja. Folkloor, sealhulgas rahvausund on pigem mitmehäälne kõlakoda, folklooriprotsess oma valmissaamatuses. Herderlik „rahva hää“ ei ole enam osa meetodist, vaid uuritav kurioosum.

Aga ka teadlasest võib taas saada suurte lugude vestja. Asja kirega võtavad keeleteadlased, arheoloogid, geneetikud ja nende sõbrad on jutustamas (justnimelt ka jutustamas) ümber meie etnogeneesi lugu. Nii-samuti on alati turgu loole eesti usundist (ainsuses). Inimteadvus lingib teadusega peamiselt ainult seal, kus tunne appi tuleb, kus emotsioonid teadustõigale fooni loovad.

Meie reaalne mälu on seotud elavate inimeste ja nendelt kuulnud ajalooa. Seal edasi (või tagasi) algab kujutus, mida toidavad peamiselt suured (hea kui positiivsed) minevikusündmused, või siis nendena esitatud väited. Need tõstavad tuju ja neid ollakse valmis „teadusuudistena“ alati

ära kuulama. Nii näiteks läks natuke küsitav väide, et meie ajaloos pole valitsev seisus teostanud talupoegade kallal esimese öö õigust, kaubaks pikema jututa (Vill 2018). Kindlasti aitab sedasorti teadmiste vastuvõtmisele iseäranis lääneühiskonnas kaasa ka moodne aeg, posthumanistlik lunastusevajadus vanadest ja koledatest süüdest ja kannatustest. Arheoloogia potentsiaal „headeks uudisteks“ on suur ning tavainimese jaoks realiseerubki arheoloogia kas „õigete“ asjade leidmises telekaamera ees või siis heade lugude rääkimises nende põhjal. Et asjad päriselt lausa nii ei ole, teab muidugi juba iga detektorist, Tõnno Jonuksist rääkimata.

Kas see raamat teaduslikus mõttes meile loo Eesti/eesti usunditest rahuldavalt välja annab, on aga mõõdetav pigem pooltäis-pooltühja õlleklaasi skaalal ja seda ka täiesti objektiivsetel põhjustel. Teatavast poolikusest ei pääse me vana ja ikkagi pigem hõredavõitu ainese puhul paratamatult ning selles ei ole üldsegi süüdi „Eesti usundite“ autor. Pole kahtlust, et usundit on arheoloogiliselt raske uurida, mida püüdsin eespool omamoodi ja oma mätta otsast ka selgitada. Ning ilmselt poleks mu mõned mõtted olnud pooltki nii kriitilised, kui Tõnno Jonuks oleks oma töös „usundi“ (või ka „ideoloogia“) asemel kasutanud mõistet „usundi tüpologia“ või muud sellesarnast.

Kirjandus ja publitseeritud allikad

- Primiano, Leonard Norman. 2022. *Vernacular Religion: Collected Essays of Leonard Norman Primiano*. New York: New York University Press.
- Pullerits, Priit. 2023. „Doktorandi tõlgenduses on Eesti juhid liiderlikud“. *Postimees*, 18. märts. Vaadatud 24. novembril 2023. <https://leht.postimees.ee/7734954/doktorandi-tolgenduses-on-eesti-juhid-liiderlikud>
- Raun, Alo; Oliver Kund. 2013. „Muistse vabadusvõitluse ristosõjastajad pidasid maha sõnalahingu Vahtrega“. *Postimees*, 5. veebruar. Vaadatud 24. novembril 2023. <https://arvamus.postimees.ee/1123866/muistse-vabadusvoitluse-ristisojastajad-pidasid-maha-sonalahingu-vahtrega>
- Vill, Ants. 2018. „Merili Metsvahi: esimese öö õigus on täielik väljamõeldis“. *Õhtuleht*, 30. august. Vaadatud 24. novembril 2023. <https://www.ohhtuleht.ee/elu/894524/merili-metsvahi-esimese-ooigus-on-taielik-valjamoeldis>
- Whitehouse, Harvey. 2002. „Modes of Religiosity: Towards a Cognitive Explanation of the Sociopolitical Dynamics of Religion“. *Method & Theory in the Study of Religion* 14, 293–315.